

Трибуна молодих

УДК 82(091): 821.161.2

ПРИНЦИПИ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ ВОЛОДИМИРА ДЕРЖАВИНА

Н. Б. Басенко

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
кафедра української літератури;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380(342)59-60-74;
e-mail: Kf@pu.ukr.lit.ua*

Стаття дає уявлення про літературознавчу методологію діаспорного дослідника літератури Володимира Державина. Розкриваються основні принципи аналізу художніх творів, методологічні основи літературної критики, вплив формального та структурального підходів на дослідження вченого.

Ключові слова: літературознавство, методологія, форма твору, літературна критика

Українська політична еміграція – складний історико-культурний феномен, що сьогодні все більше і більше привертає до себе увагу. «З розширенням політичної еміграції (особливо після першої і другої світових воєн) український літературний процес роздвоївся, став двоколіїним, а фактор еміграції став однією із найвагоміших причин гетерогенності української літератури» [1, с. 93]. Та й загалом вся наша культура розпалась на досить відмінні ланки: вітчизняну і діаспорну. Звісно ж ці ланки були і є тісно взаємопов'язані між собою.

Українська література, створена за кордоном, на жаль, у ХХ ст. не могла своєчасно стати безпосереднім об'єктом професійної філологічної рецепції та осмислення на Батьківщині. Проте талановиті митці і вчені, незважаючи на труднощі емігрантського життя, поза її межами мали повну свободу творчості, могли вільно обирати напрями і способи творчої діяльності. Це витворило справді феноменальний і надзвичайно багатий пласт української діаспорної літератури та критики. А більш-менш поступово та системно повертати її собі вітчизняна філологія одержала можливість лише після здобуття Україною незалежності.

Наукове переосмислення відкинутої і забороненої радянськими ідеологами творчої спадщини багатьох талановитих україномовних авторів сьогодні дає можливість по-новому відкрити інтелектуально-духовну історію нашого народу, його культурний досвід, наблизитися до розуміння складних мистецьких процесів минулих десятиліть.

Як пише Ігор Качуровський: «Ставлення до оригінальної творчості та до перекладацької діяльності української еміграції з боку радянських керівників пройшло три етапи: якщо в двадцятих роках твір (чи переклад) письменника-емігранта міг бути друкований в Україні за повним підписом автора, то в тридцятих така публікація могла бути лише безіменною [...]; а після Другої світової війни нікого із тих українських літераторів, що живуть поза межами Радянського Союзу та його сателітів, в Україні вже не друкують взагалі – ні за їхнім підписом, ні анонімно...» [6, с. 161]. Але з відстані років цінність їх художніх і наукових праць набирає іншого, не менш, а може і більш важливого значення, особливо для дослідників історії та теорії української літератури.

На жаль, «дослідження літературно-критичної думки періоду повоєнної еміграції стало можливим тоді, коли еміграційна література як культурно-історичне явище виконала свою місію і по суті вичерпала себе. Місія була дуже важливою – продовжити безперервність літературного процесу, обірваного більшовизмом у Східній Україні на початку 30-х років, а на Західній – з початком і особливо після Другої світової війни. Ті прояви творчості, які тривали в Галичині та міжвоєнній еміграції, здобули новий стимул і породили явище, гідне поваги і глибокого вивчення» [5, с. 202].

Дослідження спадщини діаспорного літературознавця Володимира Державина стало однією із важливих ланок у процесі освоєння пласту української літератури та літературознавства, створених за кордоном. Попри те, що сам він ввійшов в історію як особистість доволі суперечлива, його роботи заклали початок вивчення таких непересічних літературних явищ, як український неокласицизм 20-х років ХХ ст., Празька школа, літературні пошуки періоду МУРу та ін.

Володимир Державин – учений і дослідник широкої ерудиції, що застосовував у своїх працях цілий комплекс наукових методів. При написанні своїх статей він опирався на засади біографічної, культурно-історичної та психологічної шкіл літературознавства. Чітко і послідовно в його дослідженнях простежується формальний та структуральний аналіз, які тісно пов'язані між собою (другий тип аналізу фактично розвинувся і відокремився від першого), а їхні загальні методологічні постулати виявилися надзвичайно близькими для неокласичного типу художнього мислення.

На початку 1910-х років у Росії виникла так звана формальна школа, що поклала початок нового підходу до аналізу літературного твору. Її представниками були Борис Ейхенбаум, Віктор Шкловський, Віктор

Жирмунський, Борис Томашевський, Юрій Тинянов, а також Роман Якобсон, що пізніше розробляв теоретичні основи структуралізму. Основною заслугою формалістів стало те, що вони знов повернули літературознавчі дослідження, які все глибше відходили в інтерпретаційно-смыслову сферу, до джерел поетики. «Формальний аналіз став основою наукової поетики, яку протиставляли інтерпретації – інтуїтивному осмисленню твору» [4, с. 197]. Предметом дослідження поетики, за формалістами, є перш за все матеріальне втілення творчих порухів душі письменника, тобто форма.

Тільки форма була кваліфікована як основний предмет будь-яких можливих літературознавчих досліджень. Адже, як твердили формалісти, «між читачем і змістом, який читач сприймає, пролягає царина форми. Ми цінуємо твір за зміст, за його здатність впливати на нас, хвилювати, розважати. Але при цьому не помічаємо, що доносить до нас зміст форма, і що саме форма – це те, що робить літературу мистецтвом. Формалісти усвідомили, що зміст і форма твору – умовне розділення, насправді ми сприймаємо цілісність, насправді на нас діє спочатку форма, потім уже виникає якесь розуміння її змісту. Форма – матеріальна річ, її можна спостерігати, розбирати на елементи і знов складати. Що ж стосується змісту, то він існує в тій площині суб'єктивного, яка майже недосяжна для вивчення» [8, с. 48].

Вплив російських формалістів на В. Державина незаперечний. Він навіть дозволяє собі полемізувати з окремими їхніми положеннями. Зокрема, не погоджується з ними Державин у питанні письменницького світогляду як явища стилю: «Російські літературознавці-формалісти (Б. Ейхенбаум, Є. Шкловський, Ю. Тинянов) почасти помилялись, обстоюючи тезу про так званий письменницький світогляд як явище стилю: світогляд письменника далеко частіше й глибше визначається не літературним стилем, а літературним жанром» [3, с. 134-135], – вважає теоретик. Тобто, бачимо, що В. Державин при розробці своєї літературознавчої концепції йде до структуралістського заперечення важливості автора та його світогляду у процесі створення художнього тексту. Не світогляд автора визначає форму художнього твору, а форма визначає ті елементи світогляду, що будуть у нього закладені, а також спосіб, у який це відбуватиметься.

Форма для Державина – вихідна точка літературознавчого дослідження. Аналіз форми науковець також вважає основним предметом поетики, яку він загалом ототожнює із теорією літератури (літературознавством). Цілком зрозумілими, отже, стають такі часті протести вченого проти вульгаризаторського протиставлення форми змістові і розуміння її як своєрідних «пут» для змісту, який постійно прагне від них звільнитися. Фактично тотожні думки з цього приводу В. Державин висловлює у двох своїх найважливіших статтях з теорії неокласицизму: «Поезія Миколи Зерова та український клясицизм» і «Поезія Михайла

Ореста і неоклясицизм». Зокрема дослідник пише: «...справжнє „коріння зла” в українській літературі – ота часом укрита, часом явна антипатія до артистичної форми, оте сектантське упередження проти поетичного стилю, проти мистецтва слова, проти ідеї й факту віртуозности, нарешті – одверто формулюючи те, чого наші іконоборці воліють не формулювати, – проти краси твору» [3, с. 154].

Такий антиформалізм зумовлений хибним уявленням поетів-початківців «...ніби в процесі поетичної творчости відбувається якась реальна боротьба між формою та змістом твору, і, наколи не досягнуто «того стану, за якого форма слухняно скоряється кожному порухові думки і чуття», то вона «деформує їх своїми залізними законами» [3, с. 154]. Насправді ж «так зване «визволення змісту від пут форми» чи то «воля від форми» – це коли письменник висловлює симпатичні для публіцистичної критики думки прозаїчно, себто мовою, з артистичного погляду, недосконалою або й просто вульгарною. Коли ж, навпаки, несимпатичні для публіциста думки висловлюються мовою повновартісною, то це, мовляв, «форма» винна, вона щось собі «деформує» [3, с. 155]. Учений принципово відкидає вульгарне тлумачення боротьби форми й змісту, протиставляючи їй натомість неокласичну гармонію цих елементів з перевагою форми як мистецького матеріалу.

За визначенням В. Державина, «...розроблення засвоєної системи поетичної мови зветься поетичною формою» [3, с. 155]. Ця дефініція відбиває не тільки використовуваний автором формальний підхід до художніх явищ, а й системно-структурне розуміння мови взагалі, що зумовлює в Державина і відповідне розуміння форми художнього твору як певної організованої за власними законами структури.

Лінгвістичне вчення Ф. де Соссюра, перенесене на літературознавчий ґрунт і розвинуте пізніше у вітчизняній науці О. Потебнею, систематично знаходить вираження в теоретичних міркуваннях В. Державина. Суто соссюрівське розуміння слова як структури, що характеризується специфічним співвідношенням звукового складу і значення [3, с. 76], а також потебнянські уявлення про внутрішню форму слова як основний чинник образотворення, зумовлює його літературознавчий підхід до визначення стилю у мистецтві й літературі та добору критеріїв класифікації літературних стилів загалом (теоретична стаття «Проблема клясицизму та систематика літературних стилів»).

В. Державин, розглядаючи структурні компоненти слова як самостійної і складної лінгвістичної одиниці та їх роль у творенні художньої якості (образності), вказує на те, що «структура поетичного образу визначає собою методу естетизації семантичних елементів слова і через те зумовлює ту систему естетизації усіх елементів слова, яка зветься літературним стилем» [3, с. 76]. А в своєму критичному відгуку на творчість Емми Андіївської (стаття «Українська молода поезія сьогодні») Державин говорить про те, що у поетеси «...форма викладу, себто структура

образів, здебільшого дуже скомплікована...» [3, с. 357]. Отже, форма викладу – це структура образів (форма = структура).

Та насправді достатньо важко точно визначити, де літературознавець використовує виключно формальний підхід (хоча, на нашу думку, він превалює у його літературно-критичних статтях, на що вказують: ігнорування /в основному/ таких питань, як проблематика, тематика твору /тобто питання змістового наповнення/, обширні цитування з акцентацією на окремих найбільш вдалих частинах чи образах, детальний аналіз художніх засобів як елементів структури художнього твору письменника), а де структуралістський. Вони надзвичайно тісно переплетені та взаємопов'язані і становлять єдине концептуальне положення його теоретичного бачення літератури. Зрештою, як пише М. Моклиця, структуралізм – це теж метод формального аналізу, але більш ускладнений, поглиблений, поставлений на філософську і психологічну основу [8, с. 48].

У своєму ототожненні поезики і літературознавства В. Державин, слідом за Р. Якобсоном (основна теза – «...поетика займається проблемами мовленнєвих структур...» [10, с. 359]), вбачає предмет його аналізу в детальному з'ясуванні мистецької якості естетичної форми твору. Тобто літературний твір постає як естетично перетворений мовний матеріал, сукупність художньо-естетичних прийомів та засобів, на основі вивчення яких можна робити справді наукові узагальнення.

Отже, основним предметом аналізу для В. Державина як для літературознавця є літературний твір у системі його художньо-стильових і образних засобів. Форму твору вчений розуміє не тільки як предмет дослідження, а і як своєрідний його метод, цілком відмінний від інших підходів. Таким чином, у своїй літературознавчій концепції В. Державин формулює поняття «форми-методи», за допомогою якої можна здійснювати справді науковий аналіз художнього тексту. Цим методом, на думку дослідника, повинна послуговуватись як теорія літератури, так і літературна критика, яка, на жаль, в ті часи була надто заідеологізованою. Як відзначає В. Державин: «... для публіцистичної критики концепція форми-методи є неприступна, та й концепцію форми-норми вона здебільшого сприймає в гранично пласкому та вульгаризованому образі «форми-оболонки» [3, с. 155].

Якщо брати конкретний час того чи того мистецького процесу як «характер розгорнутих у певному культурно-історичному полі людських волінь» [7, с. 33], що зумовлюють духовні потреби та запити особистості, то виразно вимальовуються і стають зрозумілими методологічні засади В.Державина у вивченні української літератури. Вперше на основі віднайдених літературознавчих праць вченого ці засади виокремив дослідник Степан Хороб. Це насамперед:

- єдність національного і загальнолюдського, без якого, власне, не може існувати літературний процес у будь-яку епоху і будь-якого народу, в тому числі й українського;
- повернення та естетичне переосмислення заборонених чи забутих у материковому літпроцесі творчих постатей;
- перспективи розвитку українського письменства за кордоном і його вписуваність до координат материкового літературно-художнього процесу, що впливала із синтезу сповідуваних ним національного та європейського як неодмінних чинників подальшого розвитку цього процесу;
- реінтерпретація вивченого і відомого [9, с. 3-16].

Літературознавча методологія знайшла своє конкретне втілення в численних літературно-критичних статтях Володимира Державина про творчість українських та зарубіжних письменників. Особливу увагу вчений, звичайно ж, приділяв творчості тих, хто, на його погляд, продовжував традиції класичної естетики та неокласицизму 20-30-х років на еміграції.

У своїй дослідницькій роботі «Вчення античної риторики про фігури сенсу (*schemata dianoiias*)» В. Державин формулює поняття «іманентної критики» [3, с. 110]. Слово «критика» вчений вживає тут не у значенні власне літературної критики, а розуміє його як об'єктивний принцип аналізу, що впливає із самої природи аналізованого явища. Більше того, іманентна критика для Державина – це реальний науковий підхід до вивчення літератури, що поєднує у собі ґрунтовний літературознавчий аналіз з критично-інтерпретативним способом висвітлення досліджуваної проблеми. Не дивно, отже, що й критичні роботи вченого також позначені науковістю й об'єктивністю суджень.

Активна діяльність В. Державина як літературного критика, «прагнення (очистивши від випадкових, не завжди вдалих, ярликів-характеристик) визначити роль і місце деяких найвизначніших (чи найвідоміших) українських літераторів у культурному процесі», – за висновками І. Качуровського, була справді зумовлена життєвою необхідністю, адже «на еміграції в період між двома війнами кваліфікованої критики майже не існувало, а на Радянській Україні усі такі визначення були або однобічно-тенденційними (в дусі марксистсько-ленінської доктрини), або ж, значно частіше, у зв'язку з фізичною ліквідацією (включно з доведенням до самогубства) чи ув'язненням письменника, так би мовити, «нульовими»: ім'я письменника та його твори просто не вільно було згадувати...» [6, с. 162].

У такій складній ситуації виступи Державина-критика набувають ще більшого значення. Що ж стосується бачення вченим літературної критики як окремої галузі літературознавства та її проблем на сучасному для нього етапі, то свої концептуальні позиції щодо цього питання він висловлює у статті «Літературна критика і літературні жанри». Го-

ловним предметом уваги літературної критики, на його думку, є літературний жанр. У зв'язку з цим літературознавець формулює її основні завдання:

– «дбати, щоб повага до літературних традицій не переходила в марні спроби продовжувати певний літературний жанр лише через те, що він з успіхом культивувався кілька десятиріч тому;

• протидіяти фатальній (не тільки для літературної молоді) так званій лінії найменшого опору, послідовно пропагуючи і реалізуючи той принцип, що літературний твір, який іде за течією сьогоденної моди, потребує суто суворих вимог до себе: що ширший шлях, то менше обраних;

• ставитись із особливою увагою до жанрів непопулярних і маловживаних, викликати цікавість до них і сприяти адекватному розумінню їх жанрової специфіки» [3, с. 28-29].

Беручи вихідною точкою своїх роздумів слова Вольтера, що всякий жанр є добрим, крім жанру нудного, Володимир Державин вдається, образно кажучи, до ревізії тогочасної критики, викриваючи її внутрішні суперечності та політичні мотиви, що часто робили її інструментом розправи над самим письменником, а не способом художньо-естетичного осмислення його літературної творчості.

Зокрема, В. Державин виокремлює такі основні проблеми критики у зв'язку з її спекуляціями навколо жанрової форми творів:

• гальванізація літературних жанрів минулих епох (тут літературознавець вказує на штучне затримування в літературному процесі жанру байки, який в українській літературі є традиційним, але який уже не відповідає естетичним формальним запитам сучасності, гостро критикує недолугі байки І. Манила, якого, до речі, визначає як «єдиного в цілому нашому еміграційному письменстві автентичного графомана» [3, 346-347], а також тих критиків, що їх хвалять);

• потурання моді, тобто засліплення модними тенденціями, зокрема, на думку В. Державина, невиправдане захоплення жанром емоційної і афективної мелодекламації, що обов'язково веде до розквіту такого жанру як пародія, яку критика, проте, відверто ігнорує;

• ігнорування менш популярних та нерозроблених жанрів, що загалом збіднює літературу, тобто критика просто не відчуває специфіки літературних жанрів, їх розвитку, модифікації і взаємозаміни в часі. А звідси – і несправедливість критики, її короткозорість та догматизація.

Але найбільшою кривдою, якої, як вважає вчений, літературна критика завдає українському письменству, є «...необачне роздавання літературних дипломів, через майже систематичне висування й підбадьорювання письменників, що й чотирьох літературно грамотних рядків скласти не спроможні...» [3, с. 33].

«Зазначені вище дефекти нашої літературної критики, – підсумовує В. Державин, – свідчать про рудиментарність артистичного почуття

і звиродніння літературного смаку навіть у письменницьких колах наших. Спричинилось до цього систематичне викорінювання естетичної чуткості на Сході і засліпленість волонтаристичним фанатизмом та нетолерантним гуртківством на Заході. Найгірше діє тут хибна і з марксистської концепції клясової боротьби скопійована уява про боротьбу стилів у літературному процесі та про боротьбу змісту й форми в мистецькій творчості» [3, с. 40]. Тобто, об'єктивності літературної критики на еміграції заважають ті самі тенденції, що й розвитку української літератури та літературознавства на той час в самій Україні.

Такий підсумок цілком в дусі Державина – виважений, емоційно гострий, логічно аргументований. Критика для Володимира Державина – особливе поле літературної діяльності, робота в якому є надзвичайно відповідальною, адже саме від критики дуже часто залежить доля успіху того чи іншого твору, наскільки він буде поміченим сучасниками, яким буде хід подальшого розвитку письменника в його мистецькому зростанні і самовдосконаленні, який, зрештою, відгук і оцінка залишаться щодо його творчості в історії.

Як ми вже зазначили, в центрі уваги В. Державин при аналізі естетичної мистецької якості літературних творів стоять формальні аспекти: образність, багатство художніх засобів, стиль автора, жанрові особливості та ін. Свої висновки вчений робить на основі численних уривків-прикладів із творів, звідки і обширність цитування у його працях. А основним критерієм естетичності у нього є наближення до класичності (чи то неокласичності), яка, за Я. Гординським, включає в себе такі аспекти:

- «грунтовне вивчення в українській літературі того, що є справжньою вершиною;
- засвоєння показнішого із всесвітньої літератури;
- підвищення літературної техніки;
- створення форм власних, не проказаних із Москви» [2, с. 15].

Тут, власне, як ніде, відчутна гіперболізація В. Державиним неокласичного стилю. Мистецьке зростання багатьох письменників він трактує як «рух до класицизму» (хоч загалом визнає приналежність окремих до інших стильових течій, як, наприклад, Е. Андіївську відносить до сюрреалістів, розглядає імпресіоністичну поетику творів Є. Плужника та ін.). А естетичні мірки краси і вишуканості є для нього вічними законами мистецтва, з позицій яких і слід розглядати будь-який літературний твір.

Отже, в основу літературознавчої методології В. Державина лягло перш за все дослідження форми художнього твору. Розробляючи нову наукову методологію літературної критики, В. Державин користувався здобутками українського та світового літературознавства, зокрема опирався на формально-структуральний аналіз, літературознавчі принципи творчості неокласиків. Досліджуючи твори письменників української та зарубіжної літератури, вчений прагнув дотримуватися засад

об'єктивності, системності, наукової обґрунтованості, уваги до взаємозв'язку форми та змісту, що в сукупності становлять естетичну якість твору. Особлива його заслуга якраз і полягає в тому, що такий глибокий ґрунтовний підхід він застосовує до маловідомих або зовсім нових імен чи літературних явищ. Виходячи з форми, вчений розробляє власну класифікацію літературних стилів, поглиблює теоретичні підвалини неокласицизму. В. Державин прагне завжди залишатися об'єктивним та послідовним, справедливим та неупередженим обсерватором у ситуації нових історичних та культурних викликів.

Література

1. Гром'як Р. Еміграція і художня література: грані проблеми і аспекти дослідження / Р. Гром'як // Українська еміграція в історії та літературі. Матеріали міжнародної наукової конференції (18-20 вересня 1996). – Тернопіль, 1996. – С. 93-97.
2. Гординський Я. Літературна критика підсоветської України / Я. Гординський. – Львів-Київ, 1939. – 138 с.
3. Державин В. Література і літературознавство. Вибрані теоретичні та літературно-критичні праці / Упорядн. С.І. Хороб / В. Державин. – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – 486 с.
4. Зборовська Н. Психологія і літературознавство. Посібник / Н. Зборовська. – К.: Академія, 2003. – 392 с.
5. Ільницький М. У фокусі віддзеркалень / І. Ільницький. – Л.: Світ, 2004. – 263 с.
6. Качуровський І. Володимир Державин / І. Качуровський // Березіль. – 1993. – №2. – С.161-168.
7. Кодак М. Літературна процесологія: система галузі науки / М. Кодак // Слово і час. – 2002. – №8. – С. 33.
8. Моклиця М. Структурний аналіз / М. Моклиця // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2004. – №6. – С. 45-49.
9. Хороб С.І. Науковий універсам Володимира Державина / С.І. Хороб // Державин В. Література і літературознавство. Вибрані теоретичні та літературно-критичні праці / Упорядн. С.І. Хороб. – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – 486 с.
10. Якобсон Р. Лінгвістика і поетика / Р. Якобсон // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – 633 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 17.03.2017 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Хоробом С. І.*

**PRINCIPLES OF VOLODYMYR DERZHAVYN'S LITERARY
SCIENTIFIC ANALYSIS****N. B. Basenko***Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;**Chair of Ukrainian Literature;**76000, Ivano-Frankivs'k, Shevchenko St., 57;**tel. +380 (342)59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

The article give us an idea about the literary scientific methodology of diasporan researcher of literature Volodymyr Derzhavyn. The article reveals the basic principles of analysis of art compositions, methodological foundations of literary criticism, influence of formal and structural approaches on the scholar's researches.

Key words: *literary science, methodology, form of a literary work, literary criticism.*